

Р. СЫЗДЫҚОВА

**АХМЕТ
БАЙТҰРСЫНОВ**

РӘБИҒА СЫЗДЫҚОВА

АХМЕТ
БАЙТҰРСЫНОВ

Алматы — 1990

Рабиға Сыздықова — Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, филология ғылымының докторы.

Сыздықова Р.

С 94 Ахмет Байтұрсынов — Алматы: Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1990, 52 бет.

Бұл кітапшада ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ тілінің тұңғыш оқулықтарын жазып, графикасын реттеуші, сол арқылы қазақтың ұлттық тіл білімінің іргетасын қалаушы ағартушы-ғалым, ірі мәдениет және қоғам қайраткері, тамаша публицист әрі ақын Ахмет Байтұрсыновтың өмірбаяны мен қызмет жолы, білім-ғылымдағы еңбегі мен азаматтық бейнесі сөз болады. Мұнда А. Байтұрсыновтың ғылыми-педагогикалық мұрасы мен әлеуметтік қызметі жөніндегі бірсыпыра материалдар және оларды талдап-таныту тұңғыш рет ұсынылып отыр.

С $\frac{4603020100-001}{405(05)-90}$ 031-90

ББК 83.3(2К)

ISBN 5-8385-0040-9

© Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1990.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

60 жыл бойы, 1929 жылдан бастап, «халық жауы» деген айдар тағылып, арамыздан аластатылып, кейінгі ұрпаққа атын атасаң, басың кететін құбыжық етіп танытылып келген, сталинизм режимінің құрбаны болған, ал кезінде қазақтың ұлттық тіл білімінің іргетасын қалаушы лингвист-ғалым, еңбегі ерекше ағартушы-педагог, сөз күдіретін танытқан тамаша ақын, қазақ халқының рухани дүниесін көтеруге көп күш жұмсаған мәдениет қайраткері, жас совет үкіметіне адал қызмет еткен ірі қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов барлық жағынан ақталып, есімі туған халқына қайтарылып отыр. Керуен тонап, кісі өлтірмеген, банды ұйымдастырып, басмашы болмаған, қолына қару алып, ешкімге оқ атпаған, жаңа советтік құрылыс пен коммунистік идеологияға қарсы қастандық әрекеттер жасамаған А. Байтұрсыновты Қазақ ССР-інің Жоғарғы Соты 1988 жылдың 4 ноябрінде ешбір қылмысы жоқтығын анықтап, оны толық ақтау жөнінде шешім қабылдады.

Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Бюросы 1988 жылдың 28 декабрінде А. Байтұрсыновтың, М. Жұмабаевтың және Ж. Аймауытовтың қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби қызметтері жөніндегі тарихи шындықты толық көлемінде қалпына келтіру қажет дегенді ұйғарды. Сонымен қатар бұлардың өмірі мен творчестволық қызметі жөнінде зерттеулер жүргізіп, мақалалар жариялау, насихаттау, әдеби-ғылыми мұраларын басып шығару тапсырылды. Осы міндетті атқару мақсатымен бұл кітапшада Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қызметін сөз етеміз.

А. БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ҚЫСҚАША ӨМІРБАЯНЫ

Ахмет Байтұрсынов 1873 жылы 28 (15) январьда Торғай уезіне қарасты Тосын болысының 5-аулында, Сарытүбек деген жерде дүниеге келген (кейбір мақалаларда А. Байтұрсыновтың туған жылы бірде 1870, бірде 1872 жыл деп көрсетіледі. Өзінің көзі тірісінде жарияланған өмірбаяндық очеркте туған жылы 1873 деп берілген және ғалымның 50 жылдық юбилейінің 1923 жылы аталуына қарағанда, А. Байтұрсыновтың туған жылы 1873 деген дұрыс болар. Рас, 1929 жылы өз қолымен толтырған анкетада туған жылын «1872 жыл, мешін жылы» деп көрсетеді. Қазақша жыл қайыру бойынша мешін жылы 1873 жылдың мартына дейін келетінін есептесек, 1873 жылдың январы деп көрсету қате болмас).

Ахметтің әкесі қарапайым шаруа адамы Байтұрсын Шошақов — арғын Үмбетей батырдың немересі. Шошақтың төрт ұлы болған: Байтұрсын, Ақтас, Ерғазы, Данияр. Олар жаратылысынан қажырлы, намысқор, Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтқанда, «ірі мінезді адамдар» болғанға ұқсайды. Сондықтан болар, Байтұрсын жергілікті әкімдермен көп сыйыса бермей, оларға тынышсыздау болады. Тіпті ауылдағы түгіл, уезд басындағы ел билеушілердің зорлық-зомбылығына көнбейтіндігін көрсетеді. Сол үшін ел адамдары «кәрі ояз» деп атап кеткен полковник Яковлев 1885 жылдың күз күндерінің бірінде (12 октябрьде) Жыңғылдының бойында отырған Шошақ аулына келіп, ағайынды Ақтас пен Байтұрсынды ұстамақ болады, сол сәтте ауылда болмай шыққан Ақтасты тауып бермедіндер деп елге ойран салады, әйел-балаға дейін сабап, бастарына қамшы үйіреді. Ояз бен оның отрядының бұл бассыздығына шыдай алмаған Байтұрсын Яковлевтің өзін атынан аударып алып, басын жарады, отрядымен ауылдан қуып шығады. Әрине, «жабайы киргиздің» бұл қылығы жауапсыз қалмайды: көп ұзамай бұл ауылға енді Ырғыз бен Торғайдан шақырылған жазалаушы отряд келіп, ауылды өртеп, мал-мүлкін талап, бала-шағаны шулатып, еркектерді ұрып-соғып, ағайынды Ақтас, Байтұрсын, Ерғазыларды бірнеше ауыл адамдарымен қоса ұстап алып кетеді. Оларды Торғайдың әскери гаупвахтасына әкеліп жабады. Тұтқындарды Қазаннан келген Округтік әскери сот соттайды. Ақтас пен Байтұрсынды және бірнеше туыс-

тарын 15 жылға «итжеккенге» — Сібірге қаторгіге кеседі. Шошақтың үшінші ұлы Ерғазы төрт айға тұтқында отыру жазасын алады. Бұл — 1886 жыл болатын, ол кезде бала Ахмет 13 жасар еді...

Осыдан 23 жыл кейін өзі де ер жетіп, патша режиміне қарсы пікірлер білдіргені үшін, 1909 жылы Семей түрмесінде қамауда отырғанда, анасына жазған хатында былай дейді:

Қарағым, айналайын қамқор анам,
Арнап хат жазайын деп алдым қалам.
Сені онда, мені мұнда аман сақтай
Көруге жазғай еді хақ тағалам.
Бара алмай өтірікші болып әбден,
Семейдің түрмесінде отыр балам.
Мал ұрлап, кісі өлтірген жазығым жоқ,
Үкімет қылған зорлыққа бар ма шараң?
Оқ тиіп, он үшімде ой түсірген
Бітпейтін жүрегімде бар бір жарам.
Алданып тамағыма оны ұмытсам,
Болғандай жегенімнің бәрі харам...

Бұл — өлеңмен жазылған хаттың бас жағынан алынған үзінді ғана. Осы үзіндіден отаршылдық пен әділетсіздікке, зорлық-зомбылыққа қарсы әкесі бастаған жолды өзінің де қалап алғанын танытады.

Ақтас пен Байтұрсынның балаларын Шошақтың үшінші ұлы, айдаудан аман қалған Ерғазы қамқорлығына алады: Ақтастың ұлы Аспандияр мен Байтұрсынның ұлы Ахметті Торғайдағы екі синифтық (класстық) орыс-қазақ училищесіне беріп оқытады. Оған дейін Ахмет ауылдағы мұсылманша сауатты адамдардан үйреніп, хат таниды. Өзінің 1929 жылы жазған өмірбаянында: «1882—1884 жылдары бірде үйде, ауыл адамдарынан, бірде жақын маңайдағы ауыл мектебінен оқып, сауатымды аштым» деп жазады. Училищені бес жыл оқып, 1886 жылы түсіп, 1891 жылы бітіреді. Оның училищеге түсіп оқуын Байтұрсыновтың өмірін жазушылар «орайы келген сәтті іс болды» деп санайды, ал бұл сәттілікке, орыстың мақалымен айтқанда, «сәтсіздік» себепкер болады. Оның мәнісі мынау: ол кезде қазақ балаларын шетке (қалаға) шығарып оқыта бермейтін, ал кедей-кепшіктер болса балаларын оқуға түсіре де алмайтын. Осындай бір кезде Ерғазы екі інісін де өзге оқу емес, тек орысша оқуға беруді мақсат етеді. Оған себепкер өзінің сот алдында орысша тіл білмегеннен көрген

зәбірі, ойын, жауабын айтып жеткізе алмаған өкініш еді. Демек, Ахметтердің орысша оқыған «бақытына» себепкер Байтұрсын, Ақтас, Ерғазылардың «бақытсыздығы», яғни үкімет (орыс) сотының алдына жазықты ретінде жауапқа тартылуы болып шығады.

Ахмет училищені бітірген кезде әкесі мен ағасы айдауда (олар елге 17 жылдан кейін оралады), қамқоршы ағасы қайтыс болған еді, сондықтан Ахмет кедейшілік, жоқшылық тауқыметін көп көреді. Мұны біз өзінің жан шерін шерткен «Туысыма» деген өлеңінен білеміз (бұл өлеңде ақын «туысым» деп туған-туысқандарын емес, өзінің туылуын, дүниеге келуін айтады деп ұғамыз):

Болармын неғып риза туысыма,
Туыппын таршылықтың уысында.
Шамам жоқ жан-жағымға қол созарлық,
Тар көрдің тығылғандай қуысына.
Айта алмай, шын сөзінді қорғалайсың,
Туғаның бүйтіп көрген құрысын да.
Бар пайдаң өз басыңнан артылмаса,
Мал құрлы мағына жоқ тұрысыңда.

Бұл жолдарда Ахмет тек басынан кешірген жоқшылықты айтып, «жылап» шағынбайды, керісінше, сол жоқшылықты жеңіп, өз басына ғана емес, өзгелерге де пайда келтіретілік жағдайға жетуді мақсат етіп қояды. Сол мақсатпен ол жаяу-жалпылап, оқу іздеп, Орынбор барады. Онда баяғыда Ыбырай Алтынсарин салдырған мұғалімдер даярлайтын мектепке — «Учительская школа» дегенге түседі. Мұнда төрт жыл оқып, 1895 жылы бітіреді. Он шақты жыл орысша оқып, едәуір білім алған ол енді өзі қалаған пайдалы жұмысқа тұра алатын мүмкіндікке ие болып шығады. Ал бірақ өзі бала оқытуды, ағартушылық жолына қызмет етуді қалайды.

А. Байтұрсыновтың еңбек жолын ағартушылықтан бастауының үлкен әлеуметтік мәні болды. Өткен ғасырдың соңы мен үстіміздегі ғасырдың бас кезінде қазақ интеллигенциясы қалыптаса бастағаны мәлім. Петербург, Омбы, Қазан, Уфа, Троицк, Орынбор т. б. қалаларда мұсылманша, көбінесе орысша білім алған қазақ азаматтары шыға бастады. Олар дәулетті де, шағын шаруалы да, кедей де ортадан шыққандар болғанмен, едәуір білім алғандарының көбі әкімшілік-сот орындарына орналасып, бас пайдасын, өз мүддесін көздейтін болды. Кезінде ұлы Абайдың да «баламды медресеге

біл деп бердім, шен алсын, қызмет қылсын деп бермедім» деуі де немесе «ойында жоқ бірінің Салтыков пен Толстой. Я тілмаш, я адвокат болсам деген бәрінде ой» деп зарлауы да осындай жай-жағдайды көріп айтқаны болатын. Жысқасы, А. Байтұрсыновтың өз тілімен айтқанда, «байға мал, оқығанға шен мақсат боп, жұрттың қамын ойлайтын адам аз» боп тұрғанда, қараңғы халқының сауатын ашып, білім беру жолын қалап алғандардың бірі, бірі емес, бірегейі өзі еді. Ағартушылық — сол кезеңдегі қазақ қауымының тіршілігінде ең қажет, ең игілікті іс болатын. А. Байтұрсынов осыны жақсы білді, дұрыс таныды.

Ол 1895—1909 жылдарда Қостанай, Ақтөбе, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектептерде бала оқытады, екі кластық училищелерде сабақ береді. Мұхтар Әуезовтің жазуына қарағанда, ол алғашқы кезде Ақтөбе уезі Батпақты болысындағы Ахметкерей Қойшыбақовтардың аулындығы ауылнай школға барып оқытушы болған. Мұнда біраз уақыт болған соң, Қостанай уезінде Әулікөл деген жерде болыстық школда оқытушы болған, Әулікөлден ауысып барған школы — Қостанай қаласының уездік екі синифтық орыс-қазақ школы. Бұл жылдардың ішінде оның Омбыға барған сапары жайында да мәлімет бар. А. Байтұрсынов Қостанайдан Омбыға барып, белгілі библиограф және этнограф, қазақ халқының тарихын, экономикасын, фольклорын, тілін зерттеуші А. Е. Алектровпен танысады. М. Әуезовтің жазғанына қарағанда, оның бұл танысуы қазақ халқына оқу-білім беру жөніндегі миссионерлердің ниет-пиғылдарын жақын білгізеді, өзінің бұл мәселедегі көзқарасы мен мақсатын айқындай түседі.

Көп ұзамай А. Байтұрсынов Омбыдан Қарқаралыға келіп, әуелі екі кластық орыс-қазақ мектебінде, кейін училищеде сабақ береді.

Қарқаралыда қызмет еткен жылдарында А. Байтұрсынов саясат ісіне белсене кіріседі, атап айтқанда мұнда ол патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы революциялық қозғалысқа араласады, қазақтың елдігін сөйлей бастайды. Осындай әрекеттің бірі — 1905 жылы бір топ қазақ оқығандары болып, патша үкіметінің жо-

¹ Әуезов М. Аханның елу жылдық тойы, «Ақжол» газеті, 1923 жыл, 4 февраль, 270-саны.

фарғы басқару орнына петиция жолдайды. Онда қазақ халқына әлеуметтік теңдік берілуін, жер бөлісінде тұрғылықты халықтың мүддесі көзделуін, қазақ даласында оқу-ағарту ісін жолға қою керектігін талап етеді.

Самодержавиеге қарсы пікірлер білдіріп, іс-әрекеттер жүргізіп отыр деген айыппен ұсталып, 1907 жылы Қарқаралы түрмесінде біраз отырып шығады. 1909 жылы 1 июльде А. Байтұрсыновты Семей губернаторы Тройницкийдің жарлығымен тағы да тұтқынға алып, әуелі Қарқаралы түрмесіне, кейін Семей түрмесіне қамайды. Губернатордың бұл жарлығына негіз болған — жергілікті тыңшылардың (Тәттімбет Шыңғысовтың) оның үстінен көрсеткен доносы (арызы). Бұл доноста А. Байтұрсынов меңгеріп отырған училищеде қазақ балалары бір өзбек (сарт) баласын сабады, училищеде бірде-бір орыс баласы жоқ (өйткені ұлтшыл А. Байтұрсынов оларды кіргізбей отыр) деген сияқтылар жазылады. Сондай-ақ доноста А. Байтұрсынов Мемлекеттік Бірінші думаның мүшесі Әлихан Бөкейхановпен және басқа қазақ оқығандарымен табысып, бірлесіп үкіметке қарсы іс-әрекет жүргізіп жүр деген де айтылады.

А. Байтұрсынов жайында ізденіп, материалдар жариялаушылардың жазғанына қарағанда, 1909 жылы «Оренбургский край» атты газетте белгілі революционер Мақсұт Бекметов «Қазақ ақыны» атты мақала жариялап, онда А. Байтұрсыновтың қоғамдық, ағартушылық қызметтеріне кеңінен тоқталып, оған тағылған бұл айыптардың мүлде негізсіз екенін дәлелдейді де, заң орындарының оны қорғап шығуын талап етеді¹. Сотқа тартылатын қылмысы жоқ екенін, жел айдаған қаңбақтай патша үкіметі зорлығының құрбаны болып отырғанын түрмеден анасына жазған сәлем хатында өзі де айтады:

Мал ұрлап, кісі өлтірген жазғым жоқ,
Өкімет ер зорлыққа не дүр шараң...
Қаламда лахул махбұз ұмытқан ба,
Жазбапты бұл орынды көрмесіме.
Қаңбақпен салмағың тең бұл бір заман,
Лаж жоқ жел айдаса ермесіңе.

¹ Байғалиев Б. Қайта табысқан тағдырлар, «Жетісу» газеті, 1989 жыл, 13 январь.

Тайпалған талай жорға, талай тұлпар
Тағдырдың кез болып тұр кермесіне,
Солардан жаным-тәнім ардақты емес,
Орынсыз күйзелейін мен несіңе...¹.

Сол отырғаннан Семей түрмесінде сегіз ай бойы еш-бір жауапсыз, тексерусіз отырады. Үкімет бұл айыптардың жала екенін еріксіз мойындап, оны ашық соттай алмайды да 1910 жылдың 21 февралінде екі жылға туған жері топырағынан кетуге ұйғарады, яғни административтік түрде жер аударады. Сол кезеңде Қазақ өлкесіне кірмейтін Орынборға 1910 жылдың 9 мартында келіп, 1917 жылдың соңына дейін сонда тұрады.

Әрине, Орынборда А. Байтұрсынов тағы қарап отырмайды. Туған халқына қызмет ету, отаршылдық саясатына қарсы күресу, оқу-білім тарату жолында нақтылы жұмыстар істеу сияқты өзінің алдына қойған мақсатымен қазақ қоғамының рухани-мәдени даму тарихында елеулі орын алған істерге кіріседі.

Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқып жүрген қазақ жастарының, М. Әуезовтің сөзімен айтқанда, «қазақтың ерте оянған тобының» инициативасымен елден қаржы жиналып, 1913 жылы «Қазақ» атты газет шығару ұйғарылады. Газеттің редакторлығына А. Байтұрсыновты қалайды. Сөйтіп, ол 1913 жылдың басынан 1917 жылдың соңғы айларына дейін осы органның редакторы болып қыруар еңбек етеді.

«Қазақ» газеті бес жылдай (1913—1918) уақыт өз қаражатымен, сол кезең үшін едәуір көп тиражбен (8000 дана) шығып тұрған. Бұл газет ең алдымен қазақ халқының ұлт-азаттығы және мәдени-әлеуметтік дамуы үшін күрескен. Сонымен қатар қазақ қоғамы мүдделерін көздейтін проблемалар көтеріп, оларға әлеуметтік үн бере білгей орган болды. Тұңғыш жарияланған нөмірінде өзінің көздейтін мақсаты мен ұстанатын бағыты жөнінде былай деп жазды: «Бұл газетаның мақсаты — жұрт пайдасына көз болу; қазақ арасына ғылым, өнер жайылуына басшылық ету; басқа жұрттардың халінен хабар беріп, таныстыру. Сол мақсұттарды орнына келтіру үшін зақұндерді, хакімдердің бұйрық-жарлықтарын білдіріп тұру. Государственная дума һәм Государственный совет жұмыстары турасында жете хабар беру, ішкі

¹ К. Мұхаметханов варианты, «Семей таңы» газеті, 1989 ж. 6 январь.

Һәм сыртқы хабарларды жазып тұру, қазақтың бұрынғы және бүгінгі жайын жазу; күнелту, сауда, кәсіп, жерсу, егін-таран, мал шаруасы жайынан кеңесу; оқу, оқыту, мектеп, медресе, школа, ғылым, өнер, тіл, әдебиет турасында жөн көрсету; адам һәм мал дәрігерлігі жайынан жазу»¹.

Бұл газет әсіресе тіл мәселесін бірінші орынға қойды. Қазақ тілін сақтап, әрі қарай дамыту керектігін, ол үшін қазақ балалары сауаттарын ана тілінде ашып, ана тілінде оқулары қажеттігін жазды. Сонымен қатар қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, көркем әдебиетін дамыту жөнінде де көптеген хабарлар жазып, қалың оқырман қауымның назарын тіл мен әдебиетке аударды. Оның бұл игілікті ісін татар туысқандардың да байқап, өз баспасөзінде білдіргені туралы кезінде айтылып отырды.

Патша үкіметінің Россия империясы қол астындағы халықтарға қатысты саясатына, әкімшілік тәртіптеріне қарсы пікір айтып, шындықты көрсеткені үшін жергілікті үкімет орындары тарапынан газетке бірнеше рет штраф салынады, редакторы А. Байтұрсынов түрмеге отырғызылады. Әрине, бұл орган өзінің бес жылдық өмірінің ішінде бастан-аяқ біркелкі бағытта болмағандығы, оның беттерінде бүгінгі идеологиялық талап тұрғысынан қарағанда әрдайым прогрессивтік, демократтық сипаттағы материалдар жариялана бермеген сәттері де болған. Дегенмен, әр нәрсені, әр құбылысты қазіргі өлшеммен емес, өз кезеңіндегі мән-маңызына қарап бағалау керек деген марксизм-ленинизм қағидаларына сүйенсек, «Қазақ» газетінің қазақ халқының мәдениет тарихында елеулі орын алатындығы көрінеді. Оның үстіне, тілі мен стилі жағынан бұл газет — революцияға дейінгі қазақ баспасөзінің ішінде ең бір жақсы үлгілерінің бірі, қазақ публицистикасы тілін қалыптастыруда және қазақ әдеби тілі нормаларын орнықтыруда «Қазақ» газетінің ролі айрықша. Бұл орайда редакторының саналы түрде жүргізген жұмысы, зор еңбегі көзге түседі.

А. Байтұрсынов 1917 жылғы февраль революциясын, монархияны құлатып, халықтарға азаттық әкелді деп шын көңілмен қарсы алды. Осы азаттықты нығайту саясатымен царизм қол астында болған әр халықтың

¹ «Қазақ» газеті, 1913 жыл, 2 февраль.

өз ішінде бас қосып, бірігу, ол үшін съездерін өткізу әрекеттері қолға алынды. Әрине, бұл әрекеттерді жүзеге асыру сол халықтың көзі ашық, озат интеллигенциясының мойнында болды. Зерттеуші Б. Қойшыбаевтың жазғандарына қарағанда, Торғай облысының осындай съезін ұйымдастырып, оны 1917 жылдың апрелінде өткізушілердің бірі А. Байтұрсынов болды. Бұл съезд жергілікті өз мәселелерімен қатар, жалпы қазақ съезін шақыру керек деген мәселе қойып, оны ұйымдастыратын бюро сайлайды. Жалпы қазақ съезі бірнеше айдан соң 1917 жылдың 21—28 июлінде өтті. Онда да А. Байтұрсынов ұйымдастырушылардың бірі болды. Қазақ ішінде саяси партия құру жөнінде тұңғыш рет мәселе осы съезде көтерілді. Петроградта өтетін мұсылмандар съезі — Құрылтай жиналысына осы партияның делегаттар сайлауы керектігі айтылды. «Қазақ» газеті осы мақсатты орындау үшін Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі ұлт комитеттерінің басын құрап, партия етіп, оған «Алаш» деп ат қойып, делегаттар сайлау науқанына кірісу керектігін жазды.

Бұл газеттің 1917 жылғы 21 ноябріндегі нөмірінде жаңадан құрылған «Алаш» партиясының программасы жарияланды. Программаны жасап, қол қойған алты адамның бірі А. Байтұрсынов болды. 10 тармаққа бөлініп көрсетілген программада Россияның демократиялық-федеративтік республика болуға тиістігі, қазақ автономиясының құрылуы, дінді мемлекеттен бөлу, сот істерінің тәртібі, салық салу тәртібі, халыққа білім беру, жұмысшы заңдары, жер заңы т. т. мәселелер көзделді. 1917 жылдың 5—13 декабрінде өткен екінші жалпы қазақ съезінде 25 мүшеден тұратын «Алашорда» атты уақытша халық кеңесін (үкіметін) құру туралы шешім қабылданды. Кеңестің қазақтан сайланған 15 мүшесінің ішінде, яғни «Алашорда» үкіметінің басшы құрамында А. Байтұрсынов болған жоқ. Ол оқулықтар жазу жөніндегі Комиссияға сайланды¹. Міне, А. Байтұрсыновтың 1917 жылдың соңында «Қазақ» газеті редакторлығынан кетіп, 1919 жылдың мартына дейін «Алашорда» ұйымында қызмет етуі осы еді.

«Алаш» — 1917 жылдың орта тұсында құрылып,

¹ Қойшыбаев Бейбіт. Көзқарас эволюциясы, «Қазақ әдебиеті» газеті 1989 жыл, 27 январь.

1920 жылдың орта шенінде тараған ұйым болатын. Ұлттық-ұсақбуржуазиялық идеологияны негізге алған бұл партияның алғашқы кезеңдегі платформасы ұлттық даму, ұлттық тең праволылық үшін күрес болса, бұл идея сол теңдікке оқу-білім арқылы, халықтың мәдениетін көтеру арқылы жетуге болады деп танып, осы майданда ширек ғасырдай аянбай тер төгіп, еңбек етіп келе жатқан А. Байтұрсыновты елсәдетпей тұра алмады. Демек, жалғыз А. Байтұрсынов емес, сол кезеңдегі көзі ашық, саналы қазақ зиялыларының көпшілігінің «Алаш» партиясына топтасуының субъективтікпен қатар, объективтік те мотивтері болғанын ескеру керек, яғни өнер-білімнен көнже қалған қазақ қауымын оқуға шақыру, сол жолда қызмет ету — ағартушылық идеясы ХХ ғасырдың бас кезеңінде қазақ қоғамындағы басты ағымдардың бірі болғаны белгілі.

А. Байтұрсынов «Алашқа» қызмет ете жүріп, өзге партиялардың да көздейтін мақсаттарына, ұстанған бағыттарына үңіледі. Оны қазақ халқы үшін қай партияның программасы қолайлы деген ой толғандырады. «Алаш» партиясының Октябрь революциясынан кейінгі ұстаған автономшыл-ұлтшыл платформасы қазақ қоғамының әрі қарайғы дамуына қол емес екенін түсінеді. Сондықтан ол 1919 жылдың март айынан бастап өз қалауымен Совет үкіметі жағына шығады да, бірден жауапты мемлекеттік істерге араласады. Оның мұндай шешімге келіп, Совет өкіметіне адал қызмет етіп кетуіне Әліби Жангелдин де үлкен себепкер болған. Бұлардың 1918—1919 жылдары идеологиялық қарсыластар болып келгені мәлім. Тіпті Ә. Жангелдин А. Байтұрсыновты қамау керек дегенге шейін барған. А. Байтұрсынов та қарап қалмаған. Баспасөз бетінде Ә. Жангелдинге, оның істері мен идеяларына қарсы пікірлер білдірген. Сөйте тұра, А. Байтұрсыновтың үлкен білімді, әрі қазақ жұртына беделі зор адам екенін жақсы таныған Ә. Жангелдин оның совет жағына шығу ниетін бірден қабылдайды, тіпті Қазақ өлкесін басқаратын мемлекеттік органның құрамына енгіздіреді. Ол былай еді.

1919 жылдың 24 июнінде РСФСР Халық Комиссарлар Советінің қаулысы шығады. Ол қаулы Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқаратын Әскери-революциялық комитет құру және оның председателі мен мүшелерін тағайындау туралы болатын. Бұл Комитеттің председателі болып

С. С. Пестковский, мүшелері болып Сейітқали Мендешев, Бақытжан Қаратаев, Ахмет Байтұрсынов, Мұхамедияр Тұнғаншин, В. Л. Лукашев, Әліби Жангелдин тағайындалады. Қаулыға В. И. Ленин қол қояды. Сөйтіп, А. Байтұрсынов Совет үкіметінің, мемлекет қайраткері ретіндегі қызметін В. И. Лениннің мандатымен бастайды. Комитеттің шаруасымен В. И. Лениннің алдында болып, жүзбе-жүз сөйлеседі. Қазақ өлкесінің саяси және экономикалық жай-жапсарын баяндайды, ағартушылық жұмыстарындағы қиыншылықтарды айтады. Владимир Ильич председатель С. С. Пестковский екеуін жақсы қабылдап, сөздерін тыңдайды, өлкені басқару жөнінде бірнеше нұсқалар жасау керектігін, оларды қазақ тіліне аударып және граммофон пластинкаларына жазып халық арасына тарату қажеттігін айтады¹.

А. Байтұрсыновтың мұндай іске араласуына және бір фактор үлкен себепкер болды. Ол — «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің бұрынғы басшылары мен мүшелеріне Совет үкіметінің 1919 жылғы 4 апрельде жариялаған амнистиясы. Бұл амнистия В. И. Ленин өлгенше, одан кейін де екі-үш жылдай күшінде болып, қазақ интеллигенциясының көптеген өкілдерінің совет мекемелері мен басшы органдарында адал қызмет етулеріне мүмкіндік берді. Тіпті А. Байтұрсынов сияқты қайраткерлердің большевиктер партиясы қатарына кіруіне жол ашты.

А. Байтұрсынов осы амнистиядан дәл бір жыл кейін, 1920 жылғы 4 апрельде РКП-ның Орынбор Комитетінің атына Россия Коммунистік партиясы қатарына алуды өтінген арыз береді. Арыз иесі осы партияға адал қызмет етемін деген қысқа қайрылатын өтінішті ғана айтып қоймайды, бес пункт егіп, коммунист партиясының сол тұстағы программасының қазақ халқын езгіден, әлеуметтік-экономикалық дамуда артта қалушылықтан, қараңғылықтан азат етудегі маңызын, ролін дәлелдейді, РКП программасы мен В. И. Лениннің ұлт саясатының Россияны мекендеген шығыс халықтарының, оның ішінде қазақ халқының мүдделерін қорғайтындығын көрсетеді. Осы программаны жүзеге асыруға бар күш-жігерін жұмсауға ниеттенгендігін айтып, мүшелікке қабылдауды сұрайды. Бұл — тек жеке адамның өмір жолы мен

¹ Қараңыз: В. И. Ленин о Қазақстане, Алма-Ата, 1982, стр. 313.

тағдырына қатысты әрекет емес, үлкен саяси мәні бар оқиға болды. А. Байтұрсыновтың бұл арызы толық тексімен Қырғыз (Қазақ) Өлкелік Әскери-революциялық комитетінің органы — «Известия Киргизского края» атты апталық газетте (1920 жылдың 16 апреліндегі санында) жарияланды. Арыздың толық тексі мынадай¹:

РКП(б) Орынбор комитетіне

Ғасырлар бойы езгіде болып келген қырғыз халқын азат етудің жолдарын көп уақыт іздеуден кейін меп мынадай тоқтамға келдім:

1. Азат етілген қырғыз халқы қаналған адамзаттың бүкіл басқа бөлігімен бірге ғана, яғни дүниежүзілік революция, дүниежүзілік федерация арқасында ғана бакытқа жете алады.

2. Таптар мен ұлттарды іс жүзінде толық азат етуге өзінің алдына тікелей мақсат етіп қойған және оны ішінара жүзеге асырған интернационалдық Коммунистік партиясынан басқа ешқандай партия мұны жасай алмайды.

3. Шынайы еңбек демократиясына өтер қажетті баспалдақ пролетариат пен жартылай пролетариаттың толық саяси және экономикалық билігі сипатындағы адамзаттың еңбекші қауымының диктатурасы болып табылады.

4. Бұл диктатура егер ұйымдасқан адамзаттың еңбекші қауымының басым көпшілігі оны қолдаған кезде ғана бүкіл адамзаттың мүддесі үшін нығайып, іс жүзіне асырылмақ, сол үшін де қырғыз еңбекші халқын осы программа астына топтастыру қажет.

5. РКП-ның ұлттық қатынастары саласындағы программасы, сондай-ақ Ленин жолдастың ұлттардың өзін-өзі билеу жөніндегі пікірталастар қорытындысы бойынша баяндалған ұлттардың өзін-өзі билеу жөніндегі көзқарасы және шығыс халықтары арасындағы жұмыстарға байланысты РКП Орталық Комитетінде айтылған тактикалық пайымдаулар дұрыс қолданылған кезде және дұрыс жүзеге асырылғанда қаналған ұлт ретінде қырғыз халқының мүдделерін қанағаттандыра алады.

Жоғарыда айтқандарыма байланысты, оның программасын жалпы іске асыруға және атап айтқанда

¹ Текст «Алматы ақшамы» газетінің 1988 жылғы декабрьде жариялаған қазақша аудармасынан алынды.

шығыс мәселесі бойынша программасын жүзеге асыруға көмектесу үшін Россия коммунистік большевиктер партиясына өтуге шешім қабылдадым, ол үшін Комитеттің мені РКП мүшелерінің қатарына алуын өтінемін. Ахмет Байтұрсынов.

1920 жыл, 4 апрель.

Осы нөмірде «В. М.-т.» деп қол қойған адамның «Ахмет Байтұрсынов жолдастың арызы» атты көлемді мақаласы басылды. Мақалада бұл актінің зор саяси мәні бар екендігі, яғни идеологиялық оппозицияның ірі уәкілі болған адамның ұлттық либерализмнен халықаралық коммунизмге келуі — Коммунистік партияның үлкен табысы екендігі айтылған.

Бірақ А. Байтұрсынов партия қатарында ұзақ болмаған. Оның нақты себептерін ашып көрсететін докуменстер жоқ. Мұны А. Байтұрсыновтың 50 жасқа толған юбилейімен құттықтап жазған мақаласында Сәкен Сейфуллин былайша түсіндіреді: «А. Байтұрсынов коммунистерше жалпы байлардың құлдығында жүрген жарлылардың ғана арын, намысын жоқтаған жоқ, коммунистерше жалпы байларға оқ атып, жалпы кедейлердің таяғын соққан жоқ... Қанша ұлты үшін Коммунист партиясына кірсе де, дүниедегі барлық адам баласының ұлттарына қарамай, бәрін бірдей сүйетін коммунистерді көріп, өз ұлтын ғана сүйетін Ахаң өзі айтқандай, «қызыл» бола алмады». Бұл жерде А. Байтұрсыновтың қазақ қоғамын таптарға бөліп, езілуші таптың жоғын жоқтаушы бола алмағандығы, яғни таптық сана-сезімінің төмендігі себепкер болғандығы айтылып тұр. Сондықтан кейбіреулердің жаламен айтып келгеніндей, ол Коммунист партиясы мен Совет үкіметіне қастандық жасау үшін партияға алдап кіріп, күшпен шығып қалған жоқ.

1920-жылдардың басында А. Байтұрсынов ағартушылық, ғалымдық қызметтерімен қоса, әрі қарай мемлекеттік басқару-ұйымдастыру жұмыстарын атқара береді: 1922—1925 жылдары ол Қазақстан Халық Ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби комиссияның председателі; Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті председателі болды. Советтердің Бүкілроссиялық 7-съезі мен 8-съезіне дейін ВЦИК-тің мүшесі және Советтердің Бүкілқазақстандық I-съезіне дейін Қирвоенкомның мүшесі болып қызмет атқарды. Советтердің

Бүкілқазақстандық I-съезінен 2-съезіне дейінгі аралықта (1920—1921 ж.) Қазақ АССР-інің Оқу-ағарту комиссары және ҚазЦИК-тің мүшесі, сонымен қатар 1921—1922 жылдары Өлкелік Халық Комиссариаты жаңындағы Академиялық Орталықтың председателі болды. А. Байтұрсынов 1920-жылдардың басынан бастап әртүрлі мемлекеттік басқару істеріне, әлеуметтік жұмыстарға араласа жүріп, оқытушылық-ұстаздық қызметін тоқтатпаған. Ол 1921—1928 жылдары Орышбордағы Қазақтың халық ағарту институты (КИНО — Казахский институт народного образования) деп аталатын оқу орнында, 1926—1929 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ береді. 1928 жылдың соңында, сентябрінде, Алматыда мемлекеттік Қазақ университеті деп аталған оқу орны ашылады. Сабақ беруге оған Москва, Ташкент сияқты орталықтардан мамандар шақырылады. Солардың бірі болып Қазақстан Халық Ағарту Комиссариатының шақыруымен Ташкенттен А. Байтұрсынов келеді. Университет ректорының 1928 жылғы 15 октябрьдегі № 14 бұйрығымен осы жылдың 1 октябрінен бастап Ахмет Байтұрсынов Қазақ тілі мен әдебиетінің профессоры болып жұмысқа алынады. Бұл жоғары оқу орны 1928 жылдың сентябрінен 1930 жылдың 24 декабріне дейін Қазақ мемлекеттік университеті (ҚазГУ) деп аталып келіп, 1930 жылы 25 декабріндегі № 114 бұйрығын «Қазақтың мемлекеттік педагогикалық институты бойынша» деп жариялайды. Бұл осы күнгі Абай атындағы Еңбек Қызыл Ту орденді Қазақ педагогика институты (ҚазПИ) еді.

ҚазПИ-де А. Байтұрсынов 1929 жылдың 1 июніне дейін істейді де, 1929 жылғы 2 июньде тұтқынға алынғандықтан қызметтен босату туралы ректордың бұйрығы шығады.

20-жылдары Қазақстан Компартиясының бірінші секретары Ф. И. Голощекин 1919 жылғы ВЦИК-тің қаулысына және В. И. Лениннің «көшпелі халықтардың малын тартып алып, кедейлерге беліп беруге асықпау керек» деген ескертпесіне қарамастан, 1928 жылдың күзінде Қазақстанда мал-мүлік конфискациясын жүргізіп, әрі қарай астық дайындауды тездету үшін «Голощекиннің қызыл керуені» деген науқанды іске асырғаны, сөйтіп, қазақ елін мейлінше тонап, ашаршылыққа ұшыр-

атқаны белгілі. А. Байтұрсынов қазақ даласында жүргізіліп жатқан конфискацияны жұтпен бірдей деп ашық айтты. Сұлтанбек Қожанов: «Жетті (елді) күйзелтулер!» деп тікелей наразылық білдірді. «Кіші Октябрь» деп атаған осы саясатының теріс болғанын сезген Голощекин өзіне қарсылық білдірген қазақ қайраткерлері мен интеллигенттеріне «ұлтшыл» деген кінә тағып, олардың көзін жоюды қолға алады. Әсіресе революцияға дейін қалыптасқан қазақ интеллигенттеріне шүйлініп, ОГПУ олардың 30-ға жуығын қамауға алады. Солардың бірі — «рухани көсемі» А. Байтұрсынов 1929 жылдың 2 июнінде ұсталып, өзі Архангельск облысына, ал жұбайы Александра мен қызы Шолпан Томск облысына жер аударылады. Осы арада айта кетерлік бір жай А. Байтұрсыновтың жұбайы Александра атты орыс әйелі ешкімі жоқ пәтерде жүрген жетім қыз болатын (тіпті фамилиясы да белгісіз еді). Ахмет түрмеде жатқанда, тамақ тасып, кір-қоңын жуып оған қызмет көрсетеді. Ар-ұяты, адамгершілігі зор азамат мұндай қайырымдылықты, адал көңілді аттап кетуді ар санап, түрмеден шыққан соң, сол жетім қызға үйленеді. Ол кезде өзге діндегі әйелмен мұсылманның некесін қиғызу қиын іс болғандықтан, Александраға Бадрисафа деген мұсылманша ат беріп, татар қызы еді деп некеге отырады. Ахаңмен бірге көп қиындық кешіп өткен Бадрисафа 1943 жылы қайтыс болған. Бұлардың өз балалары болмайды, Ахметтің туған інілері — Қали, Кәкіш, Мәкендердің екі ұл, екі қызын бауырларына салады. Олар: Кәтез, Аумат, Қазихан, Шолпан. Кәтез кезінде гимназия бітіріп, сауатты адам болған, ол 1940 жылдары қайтыс болады. Ахметтің баурында өскен екі баласын — Аумат пен Қазиханды әкелері ұсталған соң ауылдың ұрда-жық әпербақандары зәбірлеп өлтірген. Қазірде көзі тірісі — қызы Шолпан Ахметқызы Байсалова-Байтұрсынова. Алматы қаласында тұрады. Ол кісі үш жасынан Ахаң мен Бадрисафаның қолында өскен. 1929 жылы анасы Бадрисафамен бірге Томскіге айдалып, бала кезінен өмірдің ащы зарын татқан. Томскіде анасынан тағы айрылып, Бадрисафаны Батыс Сібір өлкесі Кривошеин ауданына жібереді де, Шолпан Томскіде жалғыз қалады, кісі есігінде жүріп күн кешеді. 1933 жылы «халық жауларының» жетімдері елдеріне қайтарылғанда, ол Алматыға келіп, өз бетімен жұмыс істеп күн көреді.

Дүниежүзілік Қызыл Креске М. Горькийдің жұбайы Е. П. Пешкованың жолдаған өтінішімен А. Байтұрсынов 1934 жылы ссылқадан мерзімінен бұрын босатылып, әуелі Батыс Сібірдегі жұбайына барып, оны алып Алматыға, туған елінің астанасына қайтып оралады. Бірақ ешқандай дұрыс жұмысқа орналаса алмайды, жауапты немесе ғылыми жұмыс түгіл, жай бала оқытуға да араластырылмайды. Орыстарға (мекемелердегі) қазақ тілін үйрету сияқтылармен айналысып (онда да тиіп-қашып, рұқсат етілгенде ғана) күн көріс қамында болады. Айдаудан денсаулығы кеміп, жүдеп қайтады, тұрмыс таршылығын көреді, жұбайы ауруға шалдығады. Көп ұзамай 1936—1937 жылдардың зобаланы басталып, НКВД органдары А. Байтұрсыновты 1937 жылдың 8 октябрінде екінші рет ұстайды. Дәл екі айдан кейін 8 декабрьде түрмеде атылады¹.

Міне, Ахмет Байтұрсынов кешкен өмір өткелдері, тар жол, тайғақтары осындай.

А. БАЙТҰРСЫНОВ — АҒАРТУШЫ

Ахмет Байтұрсынов демократтық-ағартушылық қызметті өзінің азаматтық борышы және ұстаған жолының негізі деп санаған. Ол білім-ғылымнан кенже қалған, малын бағып, марғау жатқан қазақ халқын сол қараңғылықтан, сол марғаулықтан маса болып ызындап оятып, алып шығуды өмірінің мақсаты етіп қояды. Бұл мақсатын әсіресе өлеңдерінде ашық білдіреді. Бірде:

Баяғы қалпы,
Баяғы салты
Бү неткен жұрт ұйқышыл?
Болсын кедей, болсын бай
Жатыр бейқам жым-жырт жай —

деп күңіренсе, тағы бір тұста:

Емшегін еміп,
Анаға сеніп
Бала ұйықтайды жастықпен.
Қымызға қанып,
Қызарып жанып,
Бай ұйықтайды мастықпен.
Шалап ішкен кедей мас,
Мына жұрттың түрі оңбас!

¹ Қараңыз: Өлім туралы куәлік, II-ИА, № 267133.

деп, бала мен байдың ұйқысы жастық пен мастықтан болсын, ал кедей жұртына не жоқ, шалапқа мас болып ұйықтау деген — қайнаған қалың сор дегенді айтады. Сондықтан:

Жөн көрсеттім қазақ деген намысқа,
Жол сілтедім жақын емес, алысқа.
Өзге жұрттар өрге қадам басқанда,
Дедім сен де қатарыңнан қалыспа! —

деп, қазақ халқын оқу-білімге шақырған өз ісінің дәлелін, себебін ашып көрсетеді. Ал публицистикалық мақалаларында бұл ойын бұдан өткірірек тілмен батыра айтады: «Надандық, өнерсіздік ата жолдасымыз болған соң, олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз — бәрі надандық кесепаты».

Қазақ балаларының сауатын ашатын «Оқу құралы» деп атаған әліппе кітабының эпиграфы етіп, мына сөздерін ұсынады:

Балалар, бұ жол басы даналыққа,
Келіндер түсіп байқап қаралық та!
Бұ жолмен бара жатқан өзіндей көп,
Соларды көре тұра қалалық па?!
Даналық өшпес жарық, кетпес байлық,
Жүріңдер іздеп тауып алалық та!

Бұл жерде автордың «даналық» деп отырғаны — сауаттылық, білім-ғылымды игеру, ал «бұ жол» деп отырғаны — оқу.

А. Байтұрсыновтың қазақтар үшін өз алфавитін жасау әрекетіне де, тілін зерттеп, оқулықтар жазуына да, тер төгіп, бай терминология жасауына да, тіпті қоғамдық-әкімшілік істеріне араласуына да алып келген — негізінен өзі дйттеген ағартушылық идеясы.

А. Байтұрсыновтың ағартушылыққа байланысты білдірген ойлары мен істеген істері тек оқуға шақырумен тынбайды, ол сонымен қатар қазақ даласындағы мектептердің жай-күйін, бала оқытудың амал-жолдарын газет-журнал беттерінде нақтылы сөз етеді. Әсіресе бұл реттегі Октябрь революциясына дейінгі хал-жағдайды жақсы көрсетеді. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 21 апрель күнгі нөмірінде «Оқу жайы» деген бас мақала жарияланады. Мұны жазған — А. Байтұрсынов. Бұл арада бір ескере кететін жай «Қазақ» газетінің бас ма-

қаласының көбін А. Байтұрсынов жазып отырған, оларға, әрине, қол қойылмаған, тек өзгелермен бірігіп жазған кейбіреулеріне ғана авторлардың инициалдары немесе бүркеншік аттары қойылған. Бұл мақалада оқу-білімнің қажеттігін халықтың экономикалық тұрмыс жағдайымен байланыстырып дәлелдейді: «Қазақ жерінде өндіріс жоқ, шикізатын сағады, ал сол шикізаттан жасалған өнімді екі-үш есе қымбат түрде сатып алады. Бұл—надандықтан келген кемшілік» дейді. «Надандық» деп отырғаны, әрине, қазақ халқының білім-ғылымнан қалыс келе жатқандығы. Бұл қалыс қалуға үлкен себеп—қазақ жерінде мектептер аз дейді. Мысалы, Торғай уезінде 1912 жылдың 1 январында 570.109 қазақ тұрған болса, қазақ балалары оқитын мектептің саны 132; Қостанай уезінде 1909 жылы 112.657 қазақтан қазақша оқыған еркектер саны 6065, әйелдер саны 379, орысша оқып хат танығандар еркектен 690, әйелден 29 (барлығы 7163) деп санақ мәліметтерін келтіріп, тұрғындар санына шаққанда, мектептер санының аз екендігін жазады. Оның үстіне сол мектептерде бала оқытатын мамандардың да өте тапшы екендігін ашып айтады. Оның тапшы болу себебінің бірі—оқытушылар даярлайтын оқу орындарына, мысалы, Орынбордағы «Учительская школа»-ға қазына есебінен 7—8 орын ғана берілетіндігін, оның жартысы қазақ балаларына, жартысы орыс балаларына бөлінетіндігін айтып келіп, оқуға түскісі келген қалған балалар өз қаражатымен оқуға тиіс болатындығын жазады. Қаражаты бар аумақты қазақтар баласын ақша жұмсап оқытуға ынталы еместіктен, кедейлердің шамасы келмегендіктен, сол школаға жылына оқуға түсуге 50—60 бала келсе, солардың тек төртеу-бесеуі ғана түсетіндігін баяндайды¹.

Қазақ халқы қараңғы дегенде, кінә халықта емес, сол қараңғылықтан құтқаратын мүмкіндіктердің жоқтығында екендігін «алты миллион қазаққа алты ат жегіп, тарта алмады деп өкпелеу жөн бе?» деп образды тілмен білдіреді.

Балаларға білім берудің бірінші басқышы—бастауыш мектеп. Сондықтан А. Байтұрсынов осы білім көзінің алғашқы сатысына қатты назар аударады. «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 9 майдағы нөмірінде «Бастауыш

¹ Қараңыз: «Қазақ» газеті, 1913 жыл, 15 август.

мектеп» атты көлемді мақаласын жариялайды. Мұнда автор қазақтың бастауыш мектептері қандай болуы керек деген мәселе қойып, сол кездегі қазақ жеріндегі ауыл мектептерінің жай-жағдайы мәз емес екендігін, оларда программа, оқу құралдары, тіпті оқу тәртібі (мектеп режимі) дегендердің жоқтығын, мұғалімдердің жетіспейтіндігін айтады. Қазақ жерінде ашылған бастауыш орыс мектептеріндегі (аулнай, волосной, екі клас-ты школдардағы) оқыту ісі біршама ілгері болғанмен, оны бітіруші қазақ балалары әрі қарай оқи алмайтындықтан, бұл мектептердің де пайдасы аз екендігін айтады. Бастауыш мектеп миссионерлік ниеттен (саясаттан) алыс болуға керек дей келіп, халық сауатын ана тілінде ашқаны абзал, атап айтқанда, бастауыш мектеп бес жылдық болсын, алғашқы үш жылда балалар ана тілінде, кейінгі екі жылда орысша оқысын деген ұсыныс білдіреді. Оның үстіне ел сирек отырған жерлерде балалар жатып оқитын интернаттар болсын дегенді де ұсынады. Бұл бастауыш мектептерде оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрафия, шаруа-кәсіп, жаратылыс (тану) пәндері жүргізілсін деп нақты көрсетеді.

«Қазақ» газетінің 1913 жылғы 8 августегі тағы бір нөмірінде жарияланған «Земство» деп аталатын бас мақаласы біздер үшін өте құнды тағы бір мәлімет береді: «Россиядағы халықтың бәрін қосып жіберіп, топтап санағанда, жүз адамнан 20 адам-ақ хат білетін болып шығады, біздің қазақ облыстарында жүз кісіден 5 кісі-ақ хат біледі». Бұл — күні бүгінге дейін қазақ халқының революциядан бұрын 2%-ті сауатты болған деп келгенімізді жоққа шығарады. Жоғарыда келтірілген Қостанай уезіндегі цифрларға қарасақ, 1909 жылдың өзінде сауатты қазақтардың проценті 8-ден асып түседі, ал А. Байтұрсынов шамамен 5% деп келтіріп отыр.

Оқу-ағарту мәселесін А. Байтұрсынов жан-жақты сөз етеді. Бірде «қазақта балаларды оқытатын жосықтар (программалар) мен кітаптар (оқулықтар) жоқ» дей келіп, оларды жазу қажеттігін және арнаулы педагогтік білімі бар мамандар даярлау керектігін жазса, енді бірде «білімнің бас құралы — кітап» деп, білім конкурсын жариялау арқылы да оқу-ағарту ісіне ат салысуға болатындығын айтады.

А. Байтұрсынов ағартушылық жолындағы қызметін Алашорда үкіметіне жұмыс істеген кезінде де, Октябрь революциясынан кейін де ешбір тоқтатпаған. Жоғарыда айтылды. Алашорда кеңесінің (үкіметінің) оқу-ағарту жайындағы комиссиясының председателі болып қызмет еткенде, ең алдымен қазақ халқының жанпай сауатын ашудың, білім берудің программасын жасайды. Ал 1919 жылдан кейін, совет үкіметі тұсында, әсіресе алғашқы кезеңде қазақ даласында оқу-ағарту ісінің экономикалық жағынан әлде де қиыншылық кешіп отырғанын, ол үшін не істеу керек екендігін жазған пікірлерін «Қызыл Қазақстан», «Жаңа мектеп» сияқты баспасөз беттерінен оқып-білуге болады. Мысалы, 1923 жылы жариялаған «Қазақ арасында оқу жұмыстары қалай жүргізу керек?» деген мақаласында: «Школдар ашуға үкіметтің шамасынан келмейтіндігі анықталып отыр, үкімет 2116 кісінің ғана расходын көтермекші, ал балаларды тегіс оқытуға 20.000 нан артық кісі керек. Сондықтан бір ауылнай не бір болыс ел күш біріктіріп, байға байша, кедейге кедейше үй басына салық салып, сол жиналған салықты оқытушылардың һәм басқа қызметкерлердің ақысына, школдың керек-жарағына (жұмсауға) міндетті болып, жергілікті оқу бөлімдерімен договор жасап, школ ашу керек. Ол школдардың жанында интернаттар ашу керек»¹ деп жазды.

Міне, бұл айтылғандардың барлығы — А. Байтұрсыновтың ағартушылық жайындағы ой-пікірлері, көзқарасы, тілек-талаптарын танытады. Өткен ғасырдың II жартысынан бастап көтерілген оқу-ағарту мәселесі қазақ қоғамы үшін әлеуметтік мәні зор үлкен проблема болса, оны іс жүзінде қолға алған тұңғыш ағартушы Ыбырай Алтынсарин екендігін білеміз. Одан кейінгі осы салада нақты іс істеген екінші ағартушы А. Байтұрсынов болды.

А. Байтұрсынов бұл ретте тек халықты оқуға шақырған, білім-ғылымның қажеттігін түсіндірген жалаң үгітші ғана емес, қазақ арасында мектеп ісін (жалпы ағартушылықты) жолға қоюға күш салған, бала оқытып, ұстаздық құрған практик. Сонымен қатар ол оқу-ағартуды жолға қою үшін қажет өзге де шараларды қолға алған қайраткер болды. Бұл шаралар: қазақ жазуына

¹ «Қызыл Қазақстан» журналы, № 14, 1923 жылғы февраль.

лайық графика түзу, жазу тәртібі — емлені жасау, қазақша сауат ашатын «Әліппе» жазу, ана тілін танып оқитын мектеп оқулықтарын жазу, бала оқытудың әдістерін көрсету. Міне, осы орайда А. Байтұрсынов қазақ мәдениеті көгінде жалаң ағартушы болып емес, ғалым-ағартушы болып көрінді.

А. БАЙТҰРСЫНОВ — ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМ

Жоғарыда айтқанымыздай, А. Байтұрсынов мұғалімдер даярлайтын оқу орнын («школасын») бітірісімен, 1895 жылдан бастап 13—14 жыл бойы бала оқытумен шұғылданады. 1895—1909 жылдар арасында ауылдық, болыстық бастауыш мектептер мен 5—6 жылдық екі кластық училищелерде мұғалім болып қызмет атқарады. Бала оқыта жүріп, сол оқыту ісіне қажетті жағдайларды қарастырады. Ең алдымен қазақ балаларының сауатын қазақша ашатын ұлттық жазу таңбалары (графикасы) бар ма, екіншіден, оқыту жүйесі жолға қойылған, үкімет тарапынан ашылған мектептер бар ма, үшіншіден, ондай графикасы мен мектебі болған күнде қазақ тіліндегі «Әліппе» кітабы мен оқулықтары бар ма — міне, осыларға назар аударады. Әрине, осылардың бірде-біреуінің жоқ екенін біледі және осыларды дүниеге келтірмейінше, жүзеге асырмайынша, қазақ даласындағы оқу-ағарту ісін дұрыс жүргізу мүмкін емес екендігін жақсы түсінеді. Енді ол «барымен базар болып» күнделікті бала оқытумен қатар, жоғарыда айтылған «жоқтарды түгендеуге» кіріседі. Атап айтқанда, А. Байтұрсынов 1910 жылдардан бастап қазақ графикасымен (жазуымен) айналыса бастайды. Сол күнге дейін өзге түркі халықтары сияқты, қазақтар да пайдаланып отырған араб таңбалары таза сол күйінде қазақ тілі үшін қолайлы емес екендігін біліп, оны қазақтың ұлттық жазуына икемдеп, қайта түзуді қолға алады. Ол үшін алдымен қазақ тілінің фонетикалық (дыбыстық) жүйесін зерттеуге кіріседі. 1929 жылы 12 майда өз қолымен жазған өмірбаянында: «1901 жылдардан бастап, бала оқытқан кездерден бос уақыттарымда өз бетіммен білімімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым» дейді. Ал Орынборға келгеннен кейін ең алдымен, қазақ